
Розділ II

Історіографія

Віталій Василенко

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛИТОВСЬКО-СМОЛЕНСЬКИХ ВЗАЄМИН XIII — ПОЧАТКУ XV СТОЛІТТЯ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ІСТОРІОГРАФІЯХ

Історія стосунків між Великим князівством Литовським (далі — ВКЛ) та Смоленськом нерідко ставала об'єктом уваги білоруських, російських та українських істориків. В той же час слід зазначити, що звернення до цих сюжетів практично завжди відбувалося в межах тематично ширших досліджень, являючи певною мірою «додаток» до них (це так само стосується й польської історіографії). Лише в присвяченій історії Смоленської землі монографії П. Голубовського, що побачила світ наприкінці XIX ст., литовсько-смоленські взаємини розглянуто відносно повно. На жаль, слід визнати, що ситуація не покращилася й останніми часами; варті згадки хіба що окремі зауваги, які містяться в працях російських та вітчизняних істориків (А. Горського, Н. Борисова та О. Русиної), а також німецького дослідника історії Твері Е. Клюга. Особливо дивним виглядає брак уваги до названих сюжетів з боку білоруських істориків.

Щодо початку литовсько-смоленських стосунків відомо не так багато певного. «Хроніка Биховця» (єдина з відомих джерел) називає батьком великого князя Міндаугаса Рингольта¹. Дана обставина дала декому привід визнавати саме за Рингольтом, а не Міндаугасом, першість у приєднанні до Литви Полоцька і Вітебська, подеколи додаючи ще й Смоленськ². За твердженням М. Стрийковського, родичі Міндаугаса, вислані ним на Русь, здобули Полоцьк (Таутвілас), Вітебськ (Викінтас), а також кілька волостей в Смоленському і Друцькому князівствах (Едівідас)³. Проте буквальна довіра до цих звісток, поширена на початку XIX ст.⁴, вже в його останній чверті стає уділом переважно авторів популярних праць. Близькі до згаданих відомості знаходимо в галицько-волинському літописанні: «*В то же лито изгна Миндог сыновца своего Тевтевила и Едивида, пославшоу на воиноу со воем*

своими на воиноу со Выконтом на Роусь воевать ко Смоленькоу, и рече што хто приемлет соби деръжит...»⁵.

Інформація про литовсько-смоленські взаємини за правління Міндаугаса наявна й у великоруських літописах. Так, повідомляється, що в 1232 р. «взя Святослав Смолньск на щит с полочаны на Боришь день, исеце смолняны, а сам седе на столе»⁶. А. Кунік припустив, що Святослав міг бути литовським князем⁷. Втім, руське походження останнього (Святослава Мстиславича зі смоленських Рюриковичів) чітко засвідчують джерела⁸, тому на помилковість даного здогаду вказав уже М. Дашкевич⁹.

Значно жвавішу дискусію викликали події навколо Смоленська, що розгорнулися в 1239 р.: «Того ж лета Ярослав иде Смоленьску на Литву, и Литву победи, и князя их ял, а Смольняны оурядив, князя Всеволода посади на столе, а сам со множеством полона с великою честью отиде в своя си»¹⁰. Ця звістка, начебто досить однозначна, покликала до життя різні її тлумачення. Так, М. Щербатов, а також Єкатерина II (у «Записках стосовно російської історії») вважали, що йдеться не про здобуття, а лише про литовський напад на Смоленськ¹¹. Те, що литовці «ледь не взяли» його, стверджував пізніше й Н. Устрялов; такої ж думки був С. Соловйов¹². Смоленський історик Д. Мурзакевич, навпаки, вважав, що йдеться саме про захоплення міста; на підставі «Хроніки» Стрийковського він бачив у неназваному литовському князі «Ердівіла», що мав діяти від імені Міндаугаса; цей здогад століттям пізніше повторив С. Пісарев, пропонуючи виправити дату на 1240 р.¹³

На думку Н. Карамзіна, згадані події тимчасово піддали литовській владі більшу частину Смоленщини¹⁴. З тим, що тут треба бачити саме оволодіння містом, хоча й тимчасове, погоджувалися П. Нікітін, М. Костомаров, К. Бестужев-Рюмін, І. Філевич, М. Грушевський, В. Іконніков, М. Любавський, В. Пічета та ін.¹⁵ (такої самої думки дотримувалися і польські історики (Г. Пашкевич, Г. Ловмянський); з новітніх дослідників вважав це ймовірним Л. Алексєєв¹⁶). М. Дашкевич, спочатку прийнявши факт здобуття Смоленська¹⁷, згодом змінив свій погляд, визнавши лише існування спроб Міндаугаса підпорядкувати собі цю землю¹⁸.

Вірний тенденції до ідеалізації литовсько-полоцьких взаємин, І. Беляєв припустив, що йдеться не про власне литовського князя, а про Святослава Мстиславича, який мав між 1232 і 1239 рр. втратити Смоленськ, а тепер відновив тут свою владу з допомогою литовців та полочан¹⁹. Ф. Леонтович, навпаки, вважав, що татарська загроза змусила мешканців міста запросити до себе одного з литовських князів²⁰. Тієї ж думки був П. Голубовський, хоча він утримався від уточнення, чим була обумовлена підтримка чужинця частиною смольнян; А. Соболевський вважав, що це сталося близько 1235 р.²¹

Що до вищезгаданих звісток про опанування племінниками Міндаугаса частини смоленських земель, то їх прийняв у якості вірогідних А. Коцебу²². На думку М. Смирнова, тоді дійсно було здобуто Смоленськ; М. Костомаров датував цю подію 1245 чи 1248 р.²³ (починаючи з Ю. Лятковського та М. Грушевського, друга дата зазвичай приймається в литуаністиці як час вигнання Міндаугасом його родичів; М. Улащик вказував на 1252 р.²⁴; ця подія обґрунтовано трактується як початок рішучих дій великого князя на шляху до єдинодержавства²⁵). Визнав наявність здобутків ВКЛ тут і В. Антонович, судячи з усього, не маючи на увазі саме місто; до нього приєдналися М. Коялович, В. Данилевич, М. Василенко²⁶. Ю. Лятковський гадав, що перед 1239 р. племінники Міндаугаса на короткий час заволоділи Смоленськом²⁷. Намагання здобути владу над цим містом вбачав у діях великого князя Ф. Леонтович; з тим, що вони не були успішними, погодився і В. Пічета²⁸. Щоправда, протилежні твердження тривалий час продовжували траплятися в нефахових роботах²⁹.

Збереглася звістка про те, що в 1258 р. литовці та полочани здійснили спільний похід на Смоленськ³⁰. Що ж до наступних 60–70 років, то за цей час джерела нічого не повідомляють про еволюцію литовсько-смоленських взаємин. Відомо хіба що (з Галицько-Волинського літопису) про татарський похід 1275 р. на Литву, здійснений за ініціативою Лева І; у цій виправі взяв участь, як і інші «*Задніпрескьи князи*», Гліб Ростиславич смоленський³¹. Але, звісно, робити на цій підставі якісь висновки було б надто ризиковано: досить згадати обставини, за яких у 1258 р. до подібного кроку були змушені батько і дядько Лева Даниловича.

Що до вірогідних відомостей стосовно досліджуваної проблеми, то вони починаються з недатованої угоди смоленського великого князя Івана Олександровича (1313–1359 рр.) з лівонським магістром і Ригою³². Звертає на себе увагу характерна згадка князя Івана про тодішнього правителя ВКЛ: «*брат мои стареишии Кедимен*», що, безумовно, засвідчує певну зверхність останнього. Датовати угоду, на жаль, можна лише дуже приблизно. Перші видавці цього акту (у «Зібранні державних грамот і договорів») визначали час його видання у межах 1330–1359 рр. Подібним чином («до 1359 р.») датував його й І. Срезневський³³. Ф.-Г. фон Бунге запропонував конкретнішу дату — близько 1340 р., прийняту в новітній час В. Пашутом, Дж. Феннеллом, А. Горським³⁴; подібного погляду дотримувався і Г. Вернадський, віднісши цю угоду на кінець 1330-х, але перед 1339 р.³⁵ Відносно нещодавно було запропоновано обережний здогад стосовно того, що даний документ міг з'явитися ближче до початку правління Івана Олександровича³⁶. Оригінальну думку висловив М. Бережков: згідно з нею, договір мав постати ще до січня 1323 р., тобто до початку контактів між Гедімінасом і курією в справі хрещення³⁷. Однак це є явною помилкою, оскільки в тексті угоди згаданий син литовського великого князя Гліб: йдеться, поза сумнівом, про охрещеного під цим іменем у Новгороді Нарімантаса. Отже, укладення договору могло відбутися лише між хрещенням (вересень 1333) і загибеллю Нарімантаса 2 лютого 1348 р.³⁸

Як бачимо, майже всі дослідники погоджуються, що встановлення залежності Смоленська від ВКЛ мало відбутися до 1339 р. Це пов'язано із тим, що взимку 1339–1340 рр. мав місце масштабний похід на Смоленськ ординських військ, очолюваних Товлубієм, разом із військовими контингентами Москви, Рязані і низки дрібніших князівств Великої Росії; щоправда, якогось істотного успіху вони не досягли³⁹. Дійсно, зв'язок між литовсько-смоленським зближенням і цим походом навряд чи підлягає сумніву; проте видається, що перше зарівно могло бути як причиною, так і наслідком другого. Зупиняючись на мотивах виправи Товлубія, Н. Карамзін, а за ним С. Соловйов та М. Костомаров припустили, що Смоленськ, прагнучи незалежності, відмовився тоді від сплати татарам «виходу»⁴⁰. Пізніше (і зараз), виходячи з датування згаданої угоди часом перед 1339 р.,

більшість дослідників — А. Насонов, В. Пашуто, С. Думін, Н. Борисов, А. Горський — пояснювала цю відмову «васальним» статусом, отриманим смоленським князем щодо Гедімінаса⁴¹.

Повернемось, однак, до питання про характер тодішніх взаємин Литовсько-Руської держави зі Смоленськом, так лаконічно окреслений Іваном Олександровичем, та можливі причини цього. Н. Карамзін, П. Нікітін та С. Пісарєв вважали метою смоленського великого князя звільнення від зверхності Орди⁴². Д. Іловайський та А. Пресняков вважали дану угоду вимушеною, з огляду на те, що всі життєво важливі для Смоленська торгівельні шляхи мали вже перебувати в руках Гедімінаса⁴³ (В. Антонович взагалі підкреслював вплив «невигідного» географічного становища Смоленська на його історичну долю. Зі свого боку, М. Любавський звернув увагу на розпад «Смоленської політичної системи», початок якому поклала татарська навала⁴⁴). Цю тезу розвинув П. Голубовський, вбачаючи тут лише «слабку» залежність Смоленська від Литви: в іншому випадку, мовляв, їхні правителі мали бути означені як «батько» й «син», а не «старший» та «молодший» брати; ініціатива зближення, гадав він, виходила від смоленської сторони і була обумовлена загрозою з боку Москви. При цьому, однак, Голубовський визнавав існування тут вже в той час поруч із пролитовською і промосковською партією, очолюваної одним із синів смоленського великого князя, Василем Івановичем (тим самим, якому судилося бути останнім Брянським князем)⁴⁵.

Наступна звістка, що може бути використана для характеристики тогочасних литовсько-смоленських взаємин, стосується вже подій по смерті Гедімінаса. Альгірдас, що був тоді ще вітебським князем, здійснив у жовтні 1341 р. напад на Можайськ, здобути який, однак, не вдалося⁴⁶. Варто пригадати, що це місто належало тоді Москві, будучи в 1303 р. відібраним у Смоленська. Тому цей похід практично одностайно оцінюється в літературі як спроба повернути литовському союзникові його колишнє володіння⁴⁷; А. Пресняков вбачав у цьому відповідь на похід Товлубія і констатував вимальювання ролі Смоленська як центру литовсько-московських протиріч; М. Ясинський вважав навіть, що саме з 1341 р. слід розпочинати відлік залежності цього князівства від ВКЛ⁴⁸.

Збереження союзних, хоча й нерівноправних, відносин між Литовсько-Руською державою і Смоленським князівством засвідчує і допомога з боку останнього в невдалій битві 1348 р. на Стреві. Однак незабаром у цих взаєминах, очевидно, настали зміни. Цьому сприяла невдача посольства на чолі з Карійотасом Гедиміновичем, вирядженого Альгірдасом у 1349 р. до хана Джанібєка. Опинившись у вельми важкій ситуації, литовський вел. князь був змушений у 1350 р. укласти з Семеном Івановичем московським мирну угоду, умови якої залишилися невідомими. Проте є підстави вважати, що вони були явно не вигідні для ВКЛ. Так, під час литовсько-московських переговорів 1494 р., коли точилася суперечка щодо умов миру, московські бояри заявили наступну вимогу: *«мы хотим так, как было при наших прадедех, при великом князе Семене Ивановиче, и при великом князе Иване Ивановиче, и при его (великого князя литовского Александраса (Олександра). — Авт.) прадеде, при великом князе Олгерде»*⁴⁹. Пізніше, у 1561 р., московська сторона твердила, що за угодою Альгірдаса з Семеном Івановичем Смоленськ мав перебувати «в стороні» Москви. Виходячи з цього, А. Пресняков здогадувався про якісь поступки з литовського боку, можливо, аж до визнання незалежності Смоленська⁵⁰ (такої самої думки дотримується С. Думін. За Ф. Шабульдом, мало йтися про визнання московського сюзеренітету над Смоленськом⁵¹).

У 1352 р. велика політична гра Литви та Москви навколо Смоленська отримала продовження: *«В лето 6860 князь великий Семен Иванович собра воя многы и поиде ратию к Смоленску в силе тяжце и велице, а с ним братиа его князь Иван да князь Андреи и вси князи с ними. И дошедше Вышегорода на Поротве, тоу оусретоша его послове от князя Литовьскаго Олгорда с многыми дары о миру, князь же великий Семен Иванович, не оставя Олгордова слова, мир взял, а послы отпустил с миром, а сам подвижесе еще к Оугре, хотя ити к Смоленску. И ту приехаши к нему послове Смоленьскыи и князь великий Семен стоял на Оугре нед[елю] и оттоле свои послы посылал в Смоленск и мир взяша»*⁵². В історичній літературі здавна не бракувало спроб тлумачення цих подій. Так, В. Татіщев розумів їх таким чином, що похід

Семена Івановича спочатку спрямовувався на Литву, а потім на Смоленськ. За припущенням М. Щербатова, брак згадки про місцевого князя міг засвідчувати тодішню приналежність Смоленська Литві. Як спрямовану проти Альгірдаса в помсту за його напад на Можайськ (через 11 років! — *Авт.*) розглядав цю виправу Д. Мурзакевич⁵³.

Широке визнання здобув здогад Н. Карамзіна, згідно з яким послі Альгірдаса мали «клопотатися» за смольнян перед Семеном московським; отже, похід спрямовувався проти Смоленська, а не ВКЛ⁵⁴. В. Антонович гадав, що Альгірдас зупинив дипломатичними засобами московські війська на шляху до Смоленська, засвідчивши цим тодішню залежність останнього від Литви. Дещо модифікував погляд свого вчителя П. Голубовський: на його думку, в 1352 р. мав місце «неповний дипломатичний успіх» Альгірдаса, що спричинило перехід Смоленська на московський бік. Ця орієнтація зберігалася до смерті Івана Олександровича і на початку правління його сина Святослава Івановича (1359–1386), про що свідчить антисмоленська активність з боку ВКЛ протягом 1350-х рр.⁵⁵ На думку ж С. Соловйова, між литовсько-московськими і московсько-смоленськими контактами 1352 р. не існувало жодної залежності⁵⁶. В. Борзаковський та А. Екземплярський також не бачили підстав пов'язувати похід на Смоленськ із переговорами з литовськими послами, оскільки він не був зупинений після укладення миру ВКЛ із Москвою. Отже, угода Семена Івановича зі Смоленськом мала явно окремий характер⁵⁷.

Немає єдності у визначенні політичної орієнтації Святослава Івановича смоленського протягом 1360-х рр. В наш час Б. Флоря та А. Горський вважають, що з кінця 1350-х рр. Смоленськ повернувся до політичної «орбіти» ВКЛ, пов'язуючи це із тогочасною втратою московським князем «Великого княжіння Владимирського»⁵⁸. На думку ж М. Любавського, протягом 1350–1360-х рр. Смоленськ залишався союзником Москви у протистоянні з Литвою; докорінна зміна в політиці цього князівства відбулася лише наприкінці 1360-х рр.⁵⁹

Останнє, дійсно, не підлягає сумніву, оскільки смоленські війська взяли участь вже у поході литовського і тверського великих

князів проти Москви 1368 р. Відомо також, що перед цим Святославом Івановичем було укладено якусь угоду з Дмитром московським, бо в червні 1370 р. за її порушення, а саме за допомогу «вогнепоклоннику» Альгїрдасу патріарх Філофей Коккінос наклав інтердикт на Святослава і ще якихось неназваних руських князів⁶⁰.

Додаткове світло на тогочасну смоленську політику дозволяє пролити інформація Рогозького літописця. Під 1368 р. у ньому повідомляється про те, що Андрій Ольгердович «воевал Хорвачь да Родню»⁶¹. Приналежності цих населених пунктів не зазначено; втім, тривалий час дослідники одностайно вважали Хорвач та Родню смоленськими волостями⁶². Проте у 1980-х рр. проти цього традиційного погляду виступив В. Кучкін. Він вказав на те, що, за інформацією того ж Рогозького літописця, у 1370 р. Дмитро московський «с всею силою приходил воевать Тферьських волости, сам стоял на Родне, а воеводы своя послал Зубцева иматъ с великою силою»⁶³. Отже, робить висновок В. Кучкін, і у 1368 р. Родня (та Хорвач) належали Твері; за його здогадом, вони навіть були дідичними володіннями союзника Литви і ворога Москви Михайла Олександровича (це, до речі, дало підставу російському історичу твердити, нібито дії Андрія Ольгердовича в цьому випадку були скеровані проти політичної лінії Альгїрдаса). Точка зору В. Кучкіна здобула поширення: її підтримали, наприклад, Ф. Шабульдо, В. Насевич, Д. Александров, Е. Ключ⁶⁴.

Втім, вважаємо, крапку в даному питанні не поставлено. Приналежність Хорвача і Родні у 1370 р. аж ніяк не є достатньою підставою для визначення її на час походу Андрія, тобто двома роками раніше. Якщо ці волості тоді були смоленськими, то це добре вкладається у відому картину литовсько-смоленських взаємин. ВКЛ із середини 1350-х рр. веде планомірний наступ на Смоленську землю, захопивши, як вже зазначалося, Ржеву, Білу, Мстиславль, Торопець; було зрозуміло, що кінець незалежності Смоленська є лише справою часу. Природним кроком з боку Святослава Івановича був союз із Москвою. Похід же Андрія Ольгердовича був відповіддю на це, каральною акцією, що цілком знаходиться в річищі політики його батька. Родня (і, очевидно, Хорвач) була захоплена і передана союзнику Литви Михайлові Олександровичу.

Це засвідчує і підкреслення тверським літописцем під 1370 р. того факту, що Родня і Зубцов є тверськими волостями: це було абсолютно зайвим щодо Зубцова, але не новоприєднаної Родні. Іншим наслідком походу 1368 р. мала стати явно вимушена відмова Святослава Івановича від союзу з Москвою і участь у литовсько-тверських виправах проти останньої у 1368–1372 рр. З огляду на це вищезгадане припущення Б. Флорі та А. Горського виглядає, щонайменше, сумнівним.

Що до подальшого розвитку подій, то відомо про участь сина смоленського великого князя в поході Кястутіса на Лівонію в березні 1375 р.⁶⁵ Проте вже в серпні у грандіозній війні проти Твері низки великоруських князів на чолі з Дмитром Івановичем московським як союзник останнього згаданий Іван Васильович смоленський, син відомого своєю орієнтацією на Москву Василя Івановича⁶⁶. Очевидно, це сталося за згодою його дядька Святослава Івановича, оскільки в московсько-тверській угоді від 1 вересня 1375 р. Смоленськ виступає в якості союзника Москви і потенційної жертви нападу з боку ВКЛ⁶⁷. Такої думки, зокрема, був П. Голубовський, не погодившись з В. Антоновичем, який вбачав повну залежність Смоленська від Литви до смерті Альгірдаса. Характеризуючи політику Святослава в цілому, Голубовський вважав, що його «хитання» від Москви до ВКЛ і навпаки слід тлумачити як прагнення зберегти незалежність від обох східноєвропейських «наддержав»⁶⁸. У позиціях же останніх стосовно Смоленська він вбачав принципову різницю: якщо Литві було необхідне встановлення зверхності над Смоленськом, з метою наблизити свої кордони до теренів, на яких розгорталася московсько-тверська боротьба, то Москва, навпаки, не ставила подібної мети, по можливості уникаючи відкритих зіткнень з ВКЛ⁶⁹.

Є всі підстави вважати, що до кінця правління Святослава Івановича Смоленське князівство зберігало промосковський і, відповідно, антилитовський зовнішньополітичний курс⁷⁰. Кінець же йому було покладено спробою смоленського правителя у союзі з Андрієм Ольгердовичем і Лівонським орденом вступити у боротьбу з Йогайлою (який щойно став тоді польським королем і перебував у Кракові). Метою її, найімовірніше,

було повернення втрачених 25–30 років тому прикордонних територій. Події 1386 р. доволі докладно висвітлені у джерелах⁷¹. Їхньою кульмінацією стала фатальна для смоленських військ битва на р. Вехрі під Мстиславлем 29 квітня, в якій загинув і сам Святослав Іванович.

Наступна облога Смоленська призвела до капітуляції міста і «посадження» тут в якості правителя Юрія Святославича. Він був змушений укласти 17 вересня 1386 р. у Вільнюсі угоду із Йогайлою і Скіргайлою (Скіргайлом) Ольгердовичами, якою встановлювалася залежність смоленського великого князя від литовсько-польського правителя⁷² і денонсувався союз Смоленська з братом останнього Андрієм: *«приехал есмь оу Литву и зап[и]сал есмь с королем, што ми с ним за один быти, не остати ми короля некоторым веремьяем, а ни которым делом, ни оу лисе а ни оу добре... и со Ондреем Полоцким и с Полочаны миру не держати ми, а ни сылатися»*⁷³. Цей договір викликав вельми неоднозначні оцінки характеру взаємин, що встановлювалися між Смоленськом і державою Йогайли. Тут треба згадати, що К. Шайноха, а за ним І. Шараневич розцінювали вже дії Святослава Івановича у 1386 р. як «відпадиння» від Литви одного з удільних князів; А. Левицьким вони (подібно до антипольського руху 1430-х рр., очолюваного Швітрігайлою) були кваліфіковані як «повстання». Пізніше подібний погляд висловив М. Владимірський-Буданов⁷⁴.

Н. Карамзін та П. Нікітін схилилися до того, що угода 1386 р. зробила Юрія Святославича «данником» Литви⁷⁵. Далі йшли М. Костомаров, М. Петров, А. Левицький, Ф. Леонтович, М. Довнар-Запольський, Й. Малиновський, В. Іконніков, пізніше — Д. Маковський, вбачаючи у ній втрату самостійності Смоленська і розглядаючи Юрія в якості одного з удільних князів Литовсько-Руської держави⁷⁶. Н. Дебольський вважав, що від 1386 р. значення смоленських великих князів зійшло нанівець; за оцінкою П. Голубовського, Смоленське князівство розглядалося в якості завойованої країни з намісниками⁷⁷. Не бракувало й інших формулювань для означення статусу Юрія Святославича: «васал» (М. Любавський), «ленник» (Я. Натансон-Леський)⁷⁸. Навпаки, С. Соловйов, очевидно, не вважав Юрія удільним литовсько-русь-

ким князем. Д. Іловайський гадав, що в даному випадку може йтися хіба що про «вплив» ВКЛ або «деяку залежність» від нього. До цієї ж точки зору схилився А. Барбашев. Заперечуючи Ф. Леонтовичу, вважав угоду 1386 р. «міжнародним актом» А. Прохаска, за яким пішла більшість польських істориків. Нарешті, М. Чубатий волів утриматися від остаточного судження з даного питання, вважаючи його надто важким⁷⁹.

Кінець таким взаєминам між ВКЛ і Смоленськом поклав у 1395 р. Витаутас, скориставшись тим, що на той час Святославичі «бяху в разности» (зокрема, Юрій перебував у свого тестя, Олега Івановича рязанського)⁸⁰. Під час походу, нібито спрямованого проти Тимура, Витаутас запропонував смоленським князям посередництво задля примирення, а натомість підступно полонив їх, зокрема Гліба Святославича, захопив Смоленськ (28 вересня) і призначив туди намісника⁸¹.

Втім, Смоленську вдалося ще раз, хоча й ненадовго, повернути собі незалежність. У серпні 1401 р. Юрій Святославич з допомогою частини населення⁸² здобув свою «отчину»; це супроводжувалося розправою над намісником Витаутаса Романом Михайловичем молодшим та боярами, що належали до «литовської» партії⁸³. Згадка про репресії проти смоленського боярства породила спроби визначити зв'язок між соціальною приналежністю і політичними вподобаннями місцевого населення. Так, Н. Карамзін вважав, що Юрія Святославича підтримували народні маси, тоді як боярство захищало литовську владу⁸⁴. Його твердження щодо «радості» населення з приводу повернення Юрія піддав сумніву Н. Полевой⁸⁵; тим не менше точка зору Карамзіна користувалася широкою популярністю як у літературі ХІХ — початку ХХ ст., так і серед радянських істориків⁸⁶. Спробував пояснити ненависть бояр до свого князя його жорстокістю С. Соловйов⁸⁷.

Намагання Витаутаса повернути контроль над Смоленськом наштовхнулося на спротив з боку як місцевих прибічників Юрія, так і Олега Івановича рязанського. Втім, після кількох невдалих виправ литовсько-руським військам нарешті вдалося з допомогою вцілілих діячів «литовської» партії оволодіти містом (26 червня 1404 р.)⁸⁸. Юрій Святославич в цей час перебував у

Москві, намагаючись отримати допомогу від Василя I; втім, останній відмовив, не бажаючи псувати відносини з Витаутасом, з дочкою якого Софією був одружений⁸⁹. Що ж до страт і депортацій, до яких вдався у Смоленську Витаутас щодо ворожої собі партії, то Й. Малиновський запропонував паралель між ними і діями, що пізніше традиційно застосовували московські правителі на новоприєднаних територіях⁹⁰; треба зазначити, що це суперечило панівній у тогочасній історіографії тезі щодо якісної відмінності між литовською і московською практиками державотворення. В. Сергієвич зауважив, що в деяких літописах (зокрема, Воскресенському), на відміну від Новгородського I, не згадується про «литовську партію» в Смоленську у 1404 р. С. Пісарєв звернув увагу на те, що, за джерельними свідченнями, репресії з боку Витаутаса після оволодіння містом спіткали переважно бояр⁹¹.

Як бачимо, бідність джерельних звісток, які допомагають відтворити історію розвитку стосунків між ВКЛ і Смоленськом до кінця XIV ст., обумовила гіпотетичний характер вирішення багатьох конкретно-історичних питань (останнє не стосується хіба що часів безпосереднього входження Смоленщини до складу Литовсько-Руської держави). Якись виразні тенденції тут важко вирізнити. Неодноразово здійснювалися спроби визначити соціальний склад пролитовськи і промосковськи орієнтованих угруповань у Смоленську. При цьому простежується (хоча й не так чітко) та сама тенденція, що й в історіографії литовсько-новгородських взаємин. Йдеться про прагнення російських істориків довести потяг широких мас населення до Москви і відповідно обмеження «соціальної бази» ВКЛ боярською верхівкою.

¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. XXXII. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. — М., 1975. — С. 132.

² Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jéj cywilizacyi, od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. — Cz. I. — Wilno, 1844. — S. 38; Чарнецкий [Ф.] История Литовского Статута, с объяснением особенностей трех его редакций и предварительным обозрением законодательных памятников, действовавших в Западной России до издания Статута. — [К., б. р.] — С. 38.

³ Strykowski Maciej. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. — Т. I. — W., 1846. — S. 286; ПСРЛ. — Т. XXXII. — С. 206.

- ⁴Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. — Вильна, 1864. — С. 58.
- ⁵ПСРЛ. — Т. II. Ипатьевская летопись. — 2-е изд. — СПб., 1908. — Стб. 815.
- ⁶Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ). — М.; Л., 1950. — С. 72, 281; ПСРЛ. — Т. XV. Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. — СПб., 1863. — Стб. 360.
- ⁷Русско-ливонские акты. — СПб., 1868. — Anh. № II. — С. 450.
- ⁸ПСРЛ. — Т. XV. — Стб. 360, 373.
- ⁹Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям. — К., 1873. — С. 121. — Прим. 2.
- ¹⁰Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. — М.; Л., 1950. — С. 320; ПСРЛ. — Т. I. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. — М., 1962. — Стб. 469; Т. XV. — Стб. 373; Т. XV. — Вып. 1. Рогожский летописец. — Пг., 1922. — Стб. 29; Т. XXV. Московский летописный свод конца XV века. — М.; Л., 1949. — С. 130; Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. — СПб., 1856. — С. 144. Ідеться про владимирського великого князя Ярослава Всеволодовича і його шурина Всеволода Мстиславича — брата згаданого Святослава.
- ¹¹Щербатов М. История российская от древнейших времен. — Т. III. — СПб., 1774. — С. 12–13; Екатерина II. Записки касательно российской истории. — Ч. V. — СПб., 1801. — С. 107.
- ¹²Устрялов Н. Русская история. — Ч. I. — СПб., 1837. — С. 229; Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Соловьев С. Сочинения: В 18 кн. — Кн. II. — М., 1988. — С. 147.
- ¹³Мурзакевич Д. Н. История губернского города Смоленска. — Смоленск, 1804. — С. 96–97; Писарев С. П. Памятная книга г. Смоленска. — Смоленск, 1898. — С. 22.
- ¹⁴Карамзин Н. М. История государства Российского в 12-ти томах. — Т. IV. — М., 1992. — С. 8, 214. — Прим. 107.
- ¹⁵Никитин П. История города Смоленска. — М., 1848. — С. 70; Костомаров Н. Русские инородцы. I. Литовское племя и отношения его к русской истории. — [СПб., 1860]. — С. 60; Бестужев-Рюмин К. Русская история. — Т. I. — СПб., 1872. — С. 430; Филевич И. История древней Руси. — Т. I. — Варшава, 1896. — С. 137; Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. IV. — К., 1993. — С. 12; Иконников В. С. Опыт русской историографии. — Т. II. — Кн. 1. — К., 1908. — С. 502, 504; Орловский И. Борисоглебский монастырь в Смоленске на Смядыни и раскопки его развалин // Смоленская старина (далі — СС). — Вып. I. — Ч. 1. — Смоленск, 1909. — С. 233; Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 18; Пічэта У. Гісторыя Беларусі. — Ч. I. — М.; Л., 1924. — С. 52; Шмурло Е. Ф. Курс русской истории. — [Т. 1]. — СПб., 1999. — С. 176.
- ¹⁶Paszkiewicz H. Z zagadnień ustrojowych Litwy przedchrześcijańskiej // Kwartalnik historyczny (далі — КН). — R. XLIV. — 1930. — S. 311; Lowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. — Т. II. — Wilno, 1932. — S. 271; Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX–XIII вв. — М., 1980. — С. 234; История внешней политики России. Конец XV–XVII век. — М., 1999. — С. 89.
- ¹⁷Дашкевич Н. Княжение Данила Галицкого... — С. 118.

- ¹⁸ Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — К., 1885. — С. 23, 39; Белов Е. А. Русская история до реформы Петра Велико-го. — СПб., 1895. — С. 90.
- ¹⁹ Беляев И. Рассказы из русской истории. — Кн. I. — М., 1865. — С. 348; Его же. Очерк истории Северо-Западного края России. — Вильна, 1867. — С. 49. З цим здогадом Беляєва погодився М. Ермолович, вважаючи, однак, що «всю цю історію треба поставити під сумнів, бо важко уявити, щоб міг владимирський князь у 1239 р., у розпал татарського нашествия, яке особливо спустошило його землю, йти на допомогу Смоленську» (Див.: Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды. — 2-е вид. — Мн., 2001. — С. 300).
- ²⁰ Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. — СПб., 1894. — С. 21, 80. Даний погляд повністю прийняв В. Пашуто. Див.: Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. — М., 1959. — С. 376; Его же. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 292; Его же. Борьба народов Руси и Восточной Прибалтики с агрессией немецких, шведских и датских феодалов в XIII–XV веках // Вопросы истории. — 1969. — № 7. — С. 109.
- ²¹ Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV ст. — К., 1895. — С. 302, 316; Соболевский А. И. Где жила Литва? — СПб., 1911. — С. 1052. — Прим. 2.
- ²² Коцебу А. Свитригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям литовской, российской, польской и прусской. — СПб., 1835. — С. 12.
- ²³ Смирнов М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею (1387). — СПб., 1860. — С. 48; Костомаров Н. И. Князь Данило Романович галицкий // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — Кн. I. — М., 1990. — С. 146.
- ²⁴ Latkowski J. Mendog król litewski. — Kraków, 1892. — S. 28, 72; Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. — Львів, 1901. — С. 35, 67; Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. — М., 1985. — С. 145.
- ²⁵ Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. — М., 1996. — С. 174–175; Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. — 2-е вид. — Мн., 1921. — С. 46.
- ²⁶ Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия. — Вып. I. — К., 1878. — С. 26; Коялович М. О. Чтения по истории Западной России. — 4-е изд. — СПб., 1884. — С. 80; Данилевич В. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. — К., 1896. — С. 135; Василенко Н. Литовско-Русское государство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. XVII. — СПб., 1896. — С. 818.
- ²⁷ Latkowski J. Op. cit. — S. 28–29.
- ²⁸ Леонтович Ф. И. Указ. Соч. — С. 105; Пичета В. И. Литовско-Русское государство // Русская история в очерках и статьях / Под ред. М. В. Довнар-Запольского. — Т. II. — М., [1910]. — С. 342.
- ²⁹ Кукольник П. Исторические заметки о Литве. — Вильна, 1864. — С. 12; Трачевский А. Русская история. — 2-е изд. — Ч. I. — СПб., 1895. — С. 158; Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. — Ч. II. — Вып. 2. — М., 1905. — С. 60; [Ластоўскі В.] Власт. Кароткая гісторыя Беларусі з 40 рысункамі. — Вільня, 1910. — С. 10. На думку В. Пашута, виправа спрямовувалася на північну частину Смоленської, а також Полоцьку й Вітебську землі (Див.: Пашуто В. Т. Образование... — С. 377).

- ³⁰ НПЛ. — С. 82, 310; ПСРЛ. — Т. VII. — С. 162.
- ³¹ ПСРЛ. — Т. II. — Стб. 872.
- ³² Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. — Ч. II. — М., 1819. — № 8. — С. 10–11; Liv-, Esth- und Curlandisches Urkundenbuch nebst Regesten (далі — LECUrkb). — Bd. II. — Reval, 1855. — № DCCXCVI. — Sp. 332–333; Смоленские грамоты XIII–XIV веков. — М., 1963. — С. 70.
- ³³ Собрание... — Ч. II. — С. [1], 10; Срезневский И. И. Славяно-русская палеография // Журнал министерства народного просвещения (далі — ЖМНП). — Ч. ССXXXVI. — 1884. — № 12. — С. 247.
- ³⁴ LECUrkb. — Bd. II. — Sp. 332; Пашуто В. Т. Образование. — С. 150, 281; Fennell J. L. I. The Emergence of Moscow. 1304–1359. — L., 1968. — P. 171; Горский А. А. Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII — начало XV в.) // Средневековая Русь. — Вып. I. — М., 1996. — С. 81, 98. Останній, щоправда, в іншому місці тієї самої праці твердить, що це мусило статися перед 1333 р., тобто до нападу на Смоленськ татар і Дмитра брянського (Див.: Горский А. А. Указ. соч. — С. 84).
- ³⁵ Вернадский Г. В. Монголы и Русь. — Тверь; М., 1997. — С. 209.
- ³⁶ Смоленские грамоты... — С. 71.
- ³⁷ Бережков М. О торговле Руси с Ганзой до конца XV века. — СПб., 1879. — С. 85–86.
- ³⁸ А. Насонов вважав, що певні зміни в політиці Смоленського князівства помітні вже раніше: вони, на його думку, спричинили згаданий похід 1333 р.; окрім того, у князі Федорі Святославичі з литовського посольства до Новгороду 1326 р. радянський дослідник, слідом за А. Пресняковим, бачив одного з удільних смоленських князів — Федора Святославича дорогобузько-вяземського (Див.: Насонов А. Н. Монголы и Русь. — М.; Л., 1940. — С. 112, 127–128).
- ³⁹ Приселков М. Д. Указ. соч. — С. 363–364; ПСРЛ. — Т. XV. — Вып. 1. — Стб. 51–52; Т. XVIII. Симеоновская летопись. — СПб., 1913. — С. 92–93; Т. XV. — Стб. 421; Т. IV. Новгородские и псковские летописи. — СПб., 1848. — С. 55; Т. XXV. Московский летописный свод конца XV века. — М.; Л., 1949. — С. 172; Т. X. Патриаршая или Никоновская летопись. — М., 1965. — С. 211; Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. — М., 1980. — С. 28, 46, 103, 120; Устюжский летописный свод. — М.; Л., 1950. — С. 51; Т. XXVI. Вологодско-Пермская летопись. — М.; Л., 1959. — С. 113; Т. XXXVII. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. — Л., 1982. — С. 31, 72.
- ⁴⁰ Карамзин Н. М. Указ. соч. — Т. IV. — С. 141; Соловьев С. М. История России... — Кн. II. — С. 228; Костомаров Н. И. Московские князья братья Даниловичи // Костомаров Н. И. Русская история... — Кн. I. — С. 194.
- ⁴¹ Насонов А. Н. Указ. соч. — С. 101–102, 106, 112; Пашуто В. Т. Образование... — С. 397; Думин С. В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX — начала XX в. — М., 1991. — С. 88; Борисов Н. С. Политика московских князей (конец XIII — первая половина XIV в.). — М., 1999. — С. 323; Горский А. А. Указ. соч. — С. 88. В литовській історіографії зустрічаємо твердження, нібито похід Товлубія був спрямований проти ВКЛ (Див.: История Литовской ССР (с древнейших времен до наших дней). — Вильнюс, 1978. — С. 41). Н. Борисов навіть вважає даний похід військовою демонстрацією Орди, покликаною застерегти Гедімінаса від втручання в ординсько-польський конфлікт за

галицько-волинські землі (Борисов Н. С. Указ. соч. — С. 325). Щоправда, цей конфлікт розпочався кількома місяцями пізніше, тому Н. Борисов змушений вдатися, слідом за багатьма попередниками, до тези про досягнення порозуміння між Угорщиною, Польщею і Болеславом-Юрієм II в 1339 р. у Вишеграді, що, зрештою, є не більше ніж гіпотезою.

- ⁴² Карамзин Н. М. Указ. соч. — Т. IV. — С. 141; Никитин П. Указ. соч. — С. 77; Писарев С. П. Княжеская местность и храм князей в Смоленске. — Смоленск, 1894. — С. 55; Его же. Памятная книга... — С. 25.
- ⁴³ Иловайский Д. История России. — Т. II. — М., 1884. — С. 72; Пресняков А. Е. Образование Великоорусского государства. — Пг., 1918. — С. 161. За оцінкою першого з них, даний союз не був «рішучим» (Див.: Иловайский Д. История России. — Т. II. — С. 71).
- ⁴⁴ Антонович В. Б. Очерк... — Вып. I. — С. 129–130; Его же. История Литовской Руси. Лекции 1881–1882 г. (Литограф. изд.). — К., 1882. — С. 117; Его же. Записки по русской истории (Стеклограф. изд.). — [Б. м., б. р.]. — С. 404–405; Любавский М. Древняя русская история до конца XVI в. — М., 1918. — С. 151.
- ⁴⁵ Голубовский П. В. Указ. соч. — С. 316–317. В наш час А. Горський також вважає, що союз Івана Олександровича з Гедімінасом був спрямований не лише проти Орди, а також і Москви, бо раніше Смоленськ, за його припущенням, міг визнавати зверхність вел. князів владимирських (Див.: Горський А. А. Указ. соч. — С. 81–82, 96). Констатував наявність двох зовнішньополітичних орієнтацій у середовищі смоленської верхівки і Д. Маковський. «Литовська» партія мала ставити за мету звільнення від ординської зверхності, яка дійсно перестала існувати після походу Товлубія; це додатково посилювало прибічників Литви (Маковський Д. П. Смоленское княжество. — Смоленск, 1948. — С. 180–181, 185).
- ⁴⁶ Приселков М. Д. Указ. соч. — С. 365; ПСРЛ. — Т. XV. — Вып. 1. — Стб. 53–54; Т. XVIII. — С. 93–94; Т. XVI. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. — СПб., 1889. — Стб. 74; Т. VII. — С. 206; Т. X. — С. 213; Т. XXXV. — С. 28, 46, 103.
- ⁴⁷ Курйозної помилки припустився Д. Мурзакевич, твердячи, що дана виправа спрямовувалася проти Смоленська (Мурзакевич Д. Н. Указ. соч. — С. 105–106).
- ⁴⁸ Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 160, 285; Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. — К., 1889. — С. 57.
- ⁴⁹ Сборник Императорского Русского исторического общества. — Т. XXXV. — СПб., 1882. — № 24. — С. 114.
- ⁵⁰ Там же. — Т. LXXI. — СПб., 1892. — № 3. — С. 43; Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 286.
- ⁵¹ Думин С. В. Указ. соч. — С. 95; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 49.
- ⁵² Приселков М. Д. Указ. соч. — С. 372; ПСРЛ. — Т. XV. — Вып. 1. — Стб. 60–61; Т. XVIII. — С. 97–98; Т. XXXV. — С. 47, 103–104; Т. XXX. Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись. — М., 1965. — С. 110; Т. XXV. — С. 178; Т. VII. — С. 216; Т. X. — С. 223; Т. IV. — С. 60; Т. IV. — Ч. 1. Новгородская четвертая летопись. — Вып. 1. — Пг., 1915. — С. 280; Т. IV. — Ч. 2. Новгородская пятая летопись. — Вып. 1. — Пг., 1917. — С. 264; Т. V. Псковские и Софийские летописи. — СПб., 1851. — С. 227; Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. — М., 1836. — С. 72.
- ⁵³ Татищев В. Н. История Российская: В 7 т. — Т. V. — М.; Л., 1965. — С. 104; Щербатов М. Указ. соч. — Т. III. — С. 426; Мурзакевич Д. Н. Указ. соч. — С. 107.

- ⁵⁴ Карамзин Н. М. Указ. соч. — Т. IV. — С. 316. — Прим. 356; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 18; Narbutt T. Dzieje starozytne narodu litewskiego. — Т. V. — Wilno, 1839. — S. 63–64; Никитин П. Указ. соч. — С. 79; Бестужев-Рюмин К. Указ. соч. — Т. I. — С. 432; Иловайский Д. История России. — Т. II. — С. 37, 71.
- ⁵⁵ Антонович В. Б. Очерк... — Вып. I. — С. 130–131; Голубовский П. В. Указ. соч. — С. 318–319.
- ⁵⁶ Соловьев С. М. История России... — Кн. II. — С. 334. — Прим. 432; Борзаковский В. С. История Тверского княжества. — СПб., 1876. — С. 77. — Прим. 628; Экземплярский А. В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 г. — Т. I. — СПб., 1889. — С. 87.
- ⁵⁷ Із точкою зору Голубовського в наш час солідаризується О. Русина: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 72; Її ж. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — С. 57. Натомість Б. Флоря, А. Горський, Е. Клюг відродили точку зору на події 1352 р. як війну Москви з ВКЛ і Смоленськом, внаслідок якої останній (разом із Брянськом) перейшов до московської сфери впливу (Горский А. А. Назв. праця. — С. 76, 88, 96–98; Клюг Э. Княжество Тверское (1247–1485 гг.). — Тверь, 1994. — С. 168, 188. — Прим. 75); це підтверджує ведення Альґірдасом у 1356 р. війни проти Смоленська та Брянська, а також захоплення ним у цей час низки смоленських волостей: Ржеви (1356), Мстиславля і Білої (1359), Торопця (1362) (П. Кеппен помилково твердив, нібито тоді ж, одночасно з Брянськом, литовську владу було встановлено і в Смоленську. Див.: Кеппен П. О происхождении, языке и литературе литовских народов // Материалы для истории просвещения в России. — Кн. 3. — СПб., 1827. — Стб. 41).
- Цікаве, хоча й малозрозуміле повідомлення вміщене під 1352 р. у «Хроніці» Віґанда з Марбурґа. Згаданого тут смоленського князя («*rex de Smalantz*») названо сином брата Кястутиса («*fruit filius fratris sui*») (Wigands von Marburg Die Chronik // *Scriptores rerum Prussicarum* (далі — SRPr). — Bd. II. — Leipzig, 1863. — S. 518). З довірою поставився до цієї звістки Й. Фойґт, уточнивши лише, що має йтися не про племінника Кястутиса, а про його сина Патірґа (Див.: Voigt J. Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. — Bd. V. — Königsberg, 1832. — S. 93). Г. Пашкевичем було висловлене припущення, що в цей час правителем Смоленська став хтось із синів Альґірдаса (Див.: Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa. — Т. I. — W., 1933. — S. 386. — Prz. 3; Idem. O genezie i wartości Krewa. — W., 1938. — S. 25).
- ⁵⁸ Флоря Б. Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Куликовская битва: Сб. статей. — М., 1980. — С. 144; Горский А. А. Указ. соч. — С. 76, 89–90, 97.
- ⁵⁹ Любавский М. К. Образование основной государственной территории великорусской народности. — Л., 1929. — С. 132.
- ⁶⁰ Григорович В. Протоколы Константинопольского патриархата XIV-го столетия // ЖМНП. — Ч. LIV. — 1847. — № 4–6. — С. 143–144; Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV-MCCCII e codicibus manu scriptis bibliothecae palatinae Vindobonensis. — Т. I. — Vindobonae, 1860. — № CCLXVIII-CCLXIX. — P. 523–525; Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею (далі — РИБ). — Т. VI. — СПб., 1880. — Прил. № 20–21. — Стб. 117–124.
- ⁶¹ ПСРЛ. — Т. XV. — Вып. 1. — Стб. 87; Т. XXXV. — С. 29, 48, 105; Т. I. — Стб. 533; Т. XI. Патриаршая или Никоновская летопись. — М., 1965. — С. 10.

- ⁶² Турчинович О. Обзорение истории Белоруссии с древнейших времен. — СПб., 1857. — С. 279. — Прим. 159; Stadnicki K. Olgierd i Kiejstut synowie Gedymina w. xiecia Litwy. — Lwow, 1870. — S. 134; Антонович В. Б. Очерк... — Вып. I. — С. 132; Голубовский П. В. Указ. соч. — С. 319–320; Данилевич В. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. — К., 1896. — С. 160–161; Любавский М. К. Очерк... — С. 30; Natanson-Leski J. Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej. — Cz. I. — Lwow-W., 1922. — S. 10–11; Маковский Д. П. Указ. соч. — С. 184.
- ⁶³ ПСРЛ. — Т. XV. — Вып. 1. — Стб. 93.
- ⁶⁴ Кучкин В. А. Русские княжества и земли перед Куликовской битвой // Куликовская битва. — С. 75; Его же. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. — М., 1984. — С. 148; Шабульдо Ф. М. Указ. соч. — С. 111; Насевич В. Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. — Мн., 1993. — С. 105; Александров Д. Н., Володихин Д. М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках. — М., 1994. — С. 41; Ключ Э. Указ. соч. — С. 151.
- ⁶⁵ Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae // SRPr. — Bd. II. — S. 107.
- ⁶⁶ Приселков М. Д. Указ. соч. — С. 398–399; ПСРЛ. — Т. XV. — Вып. 1. — Стб. 110; Т. XVIII. — С. 115; Т. XV. — Стб. 435; Т. VIII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. — СПб., 1859. — С. 22; Т. XI. — С. 22.
- ⁶⁷ Цю угоду А. Пресняков розцінив як «включення Смоленського князівства в сферу руських земель» (Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 306).
- ⁶⁸ Е. Ключ також вважає, що позиція, зайнята смоленським великим князем у московсько-тверському конфлікті 1375 р., мала на меті звільнення від литовського впливу (Див.: Ключ Э. Указ. соч. — С. 222).
- ⁶⁹ Антонович В. Б. Очерк... — Вып. I. — С. 132; Голубовский П. В. Указ. соч. — С. 196, 319–320, 323–324.
- ⁷⁰ Так гадав, наприклад, Д. Маковский; однак його твердження щодо нібито участі смоленських військ на боці Дмитра Івановича у Куликовській битві 1380 р. навражд чи має під собою підстави (Маковский Д. П. Указ. соч. — С. 185). С. Пісарев утвердив навіть, нібито їх особисто очолював Святослав Іванович (Див.: Пісарев С. П. Княжеская местность... — С. 59; Его же. Памятная книга... — С. 25).
- ⁷¹ ПСРЛ. — Т. XXXV. — С. 64, 70, 88, 99–100, 113–114, 121, 136, 157–158, 184, 205, 226–227; Т. XXXII. — С. 145; Приселков М. Д. Указ. соч. — С. 431–432; ПСРЛ. — Т. XV. — Вып. 1. — Стб. 152–153; Т. XVIII. — С. 137; Т. XV. — Стб. 443–444; Т. XXV. — С. 213–214; Т. VIII. — С. 51–52; Т. XI. — С. 91–93; НПЛ. — С. 380; ПСРЛ. — Т. IV. — С. 92–93; Т. IV. — Ч. 1. — Вып. 2. — Л., 1925. — С. 343–344; Т. V. — С. 239–241.
- ⁷² У Тверському літописі роль Йогайли в цих подіях обійдено увагою; за ним, «князь великий Скрыгайло и Витовть посади[ша] наместника князя Юриа Святославича ис своеа руки» (ПСРЛ. — Т. XV. — Стб. 444). С. Пісарев був схильний до буквального розуміння цієї звістки (Див.: Пісарев С. П. Княжеская местность... — С. 59; Его же Памятная книга... — С. 27).
- ⁷³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. — Т. II. — СПб., 1865. — № 63. — С. 102–103; РИБ. — Т. II. — СПб., 1875. — № 4. — Стб. 7–8; Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. — Т. II. — Cracoviae, 1876. — № VII. — P. 7–8; Т. VI. — Cracoviae, 1882. — № XXVIII. — P. 10; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. — Т. I. — Lwów, 1887. — Т. IV. — S. 3–4; Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века. —

- СПб., 1903. — № 39; Смоленские грамоты... — С. 72–74; Грамоты XIV ст. — К., 1974. — № 37. — С. 70.
- ⁷⁴Шайноха К. Ядвига и Ягайло. — Т. II. — СПб.; М., 1882. — С. 163; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси от найдавших времен до року 1453. — Львів, 1863. — С. 250, 259; Lewicki A. Powstanie Swidrygiełły. Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną. — Kraków, 1892. — S. 50; Владимирський-Буданов М. Рада Великого князівства Литовського // Записки Соціально-економічного відділу ВУАН. — Т. IV. — К., 1926. — С. 218.
- ⁷⁵Карамзин Н. М. Указ. соч. — Т. V. — М., 1993. — С. 58; Никитин П. Указ. соч. — С. 84–85.
- ⁷⁶Костомаров Н. И. Великий князь Димитрий Иванович Донской // Его же. Русская история... — Кн. I. — М., 1990. — С. 232; [Петров Н. И.] Белоруссия и Литва. — СПб., 1890. — С. 96; Lewicki A. Op. cit. — S. 8, 20, 53; Леонтович Ф. И. Указ. соч. — С. 105. — Прим. 2; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. I. — К., 1901. — С. 40; Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. — Ч. II. — Вып. 1. — Томск, 1904. — С. 89; Иконников В. С. Указ. соч. — Т. II. — Кн. 2. — К., 1908. — С. 1508. — Прим. 2; Маковский Д. П. Указ. соч. — С. 187.
- ⁷⁷Дебольский Н. Н. Древнерусские междукняжеские отношения по договорам // Историческое обозрение. — Т. IV. — СПб., 1892. — С. 57–58; Голубовский П. В. Указ. соч. — С. 329. «Литовським намісником» вважає Юрія в наш час Л. Муравйова: Муравьева Л. Л. Летописание Северо-Восточной Руси конца XIII — начала XV века. — М., 1983. — С. 260, 271; Ї ж. Московское летописание второй половины XIV — начала XV века. — М., 1991. — С. 174.
- ⁷⁸Любавский М. К. Очерк... — С. 31; Его же. Образование... — С. 133; Natanson-Leski J. Op. cit. — Cz. I. — S. 20.
- ⁷⁹Соловьев С. М. История России. — Кн. II. — С. 363; Иловайский Д. И. История Рязанского княжества // Иловайский Д. И. Сочинения. — М., 1884. — С. 124; Его же. История России. — Т. II. — С. 182; Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы (1410 г.). — СПб., 1885. — С. 113; Его же. Витовт. Последние двадцать лет княжения. 1410–1430. — СПб., 1891. — С. 27; Prochaska A. [Рес.] Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. СПб. 1894 // КН. — R. X. — 1896. — S. 664; Paszkiewicz H. O genezie... — S. 243. — Prz. 1; Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. — Т. CXXXIV–CXXXV. — 1924. — С. 37; Т. CXLIV–CXLV. — 1926. — С. 55–56.
- ⁸⁰Д. Маковський без будь-яких підстав твердив, що суперечки точилися між прибічниками пролитовської та промосковської орієнтації, причому першої дотримувався нібито лише Гліб Святославич (Маковский Д. П. Указ. соч. — С. 188).
- ⁸¹ПСРЛ. — Т. XV. — Стб. 456–457; Т. XXI. Книга степенная царского родословия. — Пол. 2. — СПб., 1913. — С. 419; Т. XXV. — С. 225; Т. VIII. — С. 68–69; Т. XI. — С. 161–162; НПЛ. — С. 387; ПСРЛ. — Т. III. Новгородские летописи. — СПб., 1841. — С. 97; Т. IV. — С. 101; Т. IV. — Ч. 1. — Вып. 2. — С. 378–379; Т. V. — С. 17, 246–247; Т. VI. Софийские летописи. — СПб., 1853. — С. 128; Псковские летописи. — Вып. I. — М.; Л., 1941. — С. 25; Вып. II. — М., 1955. — С. 30, 108; ПСРЛ. — Т. XXXV. — С. 30, 51, 72–73, 102, 121, 138, 159, 186, 207, 228; Т. XXXII. — С. 148.
- ⁸²В. Пічета писав у зв'язку із цим про існування «московської партії на чолі з рязанським князем» (Див.: Пічета В. И. Литовско-Русское государство. — С. 379).

- ⁸³Приселков М. Д. Указ. соч. — С. 454; ПСРЛ. — Т. XV. — Вып. 1. — Стб. 176; Т. XVIII. — С. 148; Т. XV. — Стб. 462; Т. XX. — Пол. 1. Львовская летопись. Ч. 1. — СПб., 1910. — С. 220; Т. XXIII. Ермолинская летопись. — СПб., 1910. — С. 138; Т. XXIV. Типографская летопись. — Пг., 1921. — С. 168; Т. XXV. — С. 231; Т. XXVII. Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды конца XV века. — М.; Л., 1962. — С. 91, 263, 339; Т. XXVIII. Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись). — М.; Л., 1963. — С. 89, 254; Т. VIII. — С. 75; Т. XI. — С. 184–186; НПЛ. — С. 397; ПСРЛ. — Т. III. — С. 102; Т. IV. — С. 104–105, 143; Т. IV. — Ч. 1. — Вып. 2. — С. 390–391; Т. V. — С. 252; Т. VI. — С. 131; Т. XVI. — Стб. 146; Супрасльская рукопись... — С. 135–136; ПСРЛ. — Т. XXVI. Вологодско-Пермская летопись. — М.; Л., 1959. — С. 169; Т. XXXV. — С. 52, 73, 121, 140, 161, 187–188, 208, 229; Т. XXXII. — С. 148–149.
- ⁸⁴Карамзин Н. М. Указ. соч. — Т. V. — С. 99, 101.
- ⁸⁵Полевой Н. История русского народа. — Т. V. — М., 1833. — С. 227. — Прим. 229.
- ⁸⁶Никитин П. Указ. соч. — С. 89; Сергеевич В. И. Вече и князь. — М., 1867. — С. 7, 64; Иловайский Д. История России. — Т. II. — М., 1884. — С. 203; Голубовский П. В. Указ. соч. — С. 221, 331–334; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. I. — К., 1901. — С. 13, 63; Иконников В. С. Указ. соч. — Т. II. — Кн. 1. — С. 505; Мавродин В. В. Образование Русского национального государства. — Л.; М., 1939. — С. 101; Маковский Д. П. Указ. соч. — С. 184; Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV–XV веках. — М., 1960. — С. 711.
- ⁸⁷Соловьев С. М. История отношений между русскими князьями Рюрика дома // Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. — Кн. XIX. — М., 1996. — С. 163.
- ⁸⁸Приселков М. Д. Указ. соч. — С. 457; ПСРЛ. — Т. XVIII. — С. 150; Т. XV. — Стб. 471; Т. XXV. — С. 232; Т. VIII. — С. 76; Т. XI. — С. 189–190; НПЛ. — С. 398; ПСРЛ. — Т. III. — С. 102; Т. IV. — С. 144–145; Т. IV. — Ч. 1. — Вып. 2. — С. 396–397; Т. V. — С. 253; Устюжский летописный свод. — С. 69; ПСРЛ. — Т. XXXV. — С. 31, 53, 121, 162, 230. Щоправда, навколо дати остаточного приєднання Смоленська до ВКЛ існує певна неузгодженість: 1403 р. датував його Д. Зубрицький (Див.: Зубрицкий Д. Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси. — М., 1845. — С. 228); низка дослідників, навіть останніми десятиліттями, помилково вважала, що це відбулося у 1405 р. (Див.: Гуттен-Чапский Э. К. Удельные, великокняжеские и царские деньги древней Руси. — СПб., 1875. — С. 14; Барбашев А. Витовт и его политика... — С. 113; Его же. Витовт. — С. 30, 112; Бугославский Г. О Борисоглебской церкви г. Смоленска // СС. — Вып. I. — Ч. 1. — Смоленск, 1909. — С. 179; Любавский М. К. Очерк... — С. 31; Гуслистый К. Нариси з історії України. — Вип. II. — К., 1939. — С. 82; Вернадский Г. В. Указ. соч. — С. 292; Казакова Н. А. Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. — Л., 1975. — С. 41; Флорья Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII вв. — М., 1978. — С. 16).
- ⁸⁹Суто фантастичним є твердження Д. Маковського, нібито «патріотично» налаштований Юрій готовий був зректися влади над Смоленськом на користь Василя, а останній згодився на це (Маковский Д. П. Указ. соч. — С. 193).
- ⁹⁰Малиновский И. Указ. соч. — Ч. I. — Томск, 1903. — С. 77–78.
- ⁹¹Сергеевич В. И. Указ. соч. — С. 64; Писарев С. П. Памятная книга... — С. 29.